

**HENDRIK DE MAN** Een man met een plan

Leesexemplaar



Hendrik

**DE**

BIOGRAFIE

**MAN**

Een  
man  
met  
een

**PLAN**

JAN WILLEM STUTJE

Polis

7 Inleiding

## Deel I Van militant tot militair

19

21 1 — Hendrik de Man, de jonge jaren  
*Zo stond de zaak ervoor in 1914.*

53 2 — Eerste Wereldoorlog  
*Zo waren de dingen in 1839 bij verdrag geregeld.*

77 3 — Amerika

## Deel II Remaking of the Minds

91

93 4 — Terug in België, een intermezzo

109 5 — In Duitsland  
*Duitse sociaaldemocratie  
tussen socialisme en nationalisme.*

## Deel III Een man met een plan

153

155 6 — Over oude en nieuwe leiders  
*‘Toen kwam, met Kerstmis, het Plan van den Arbeid,  
dankzij den machtigen geest van Hendrik de Man.’*

165 7 — Plan van de Arbeid

201 8 — Socialisme national  
*België, bekneeld tussen links en rechts,  
tussen Frankrijk en Duitsland*

235 9 — Hendrik de Man en Paul-Henri Spaak,  
de wegen scheiden zich

Deel IV	271	Oorlog en bezetting
	273	10 — Hendrik de Man, de man van de toekomst
	305	11 — Man zonder toekomst <i>‘Wij moeten de pretentie hebben om alleen baas te zijn.’ (Staf De Clercq, VNV)</i>
Deel V	337	Politicus in ballingschap
	339	12 — Dubbelspel of zelfverdediging <i>Collaboratie en repressie. Het verraad trof niet enkel België, ook de democratie.</i>
	375	13 — De laatste jaren <i>Een koningsdrama, ‘Alles zou binnen 3 of 4 jaar in orde komen’.</i>
	427	Nawoord
	441	Lijst van afkortingen
	443	Noten
	505	Bronnen
	523	Personenregister



# Inleiding

In 2008 hield ik op uitnodiging van de Vereniging voor de studie van Hendrik de Man in Antwerpen een voordracht over socialistische cultuur in de vroege arbeidersbeweging. Ter voorbereiding verdiepte ik mij onder andere in *Après coup*, de in 1941 verschenen memoires van Hendrik de Man en in zijn meesterwerk, het in 1926 verschenen *Zur Psychologie des Sozialismus*. De publicaties waren een openbaring, al wist ik in grote trekken wie De Man was. Als schepper van het Plan van de Arbeid had ik hem in een eerdere studie naar de reactie van de arbeidersbeweging op de crisis van de jaren dertig leren kennen en kunnen vaststellen hoe diepgaand zijn invloed was, op de Belgische sociaaldemocratie, maar ook op het plandenken in de Nederlandse SDAP, op economen als de latere Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen, maar ook op koningin Elisabeth en haar zoon Leopold III en op de Franse sociaaldemocraat Marcel Déat, lange tijd de gedroomde opvolger van Léon Blum als voorzitter van de Section Française de l'Internationale Ouvrière (SFIO). Ik realiseerde me ten volle dat De Man een figuur was van internationale allure.

Ik las de boeken tegelijkertijd met stijgende verwondering, vooral omdat ze in een niet met elkaar te vergelijken handschrift stonden. *Zur Psychologie* was een ketterse maar respectvolle poging om Marx en het marxisme te overwinnen en te vervangen door een 'intellectuelensocialisme', *Après coup* daarentegen een afrekening met zijn kameraden van de Belgische Werkliedenpartij (BWP), in 1941 niet meer en niet minder dan een buiging voor hun nazistische doodsvijanden. Wat was er in de tussenliggende periode van vijftien jaar gebeurd om dit natrappen te rechtvaardigen...?

Zelfs al bestond er, zoals sommige historici betogen, een verband tussen het afscheid van het proletariaat en de omhelzing van het fascisme — een verband dat ik niet zie — dan nog begrijp ik niet wat zo'n triest manicheïstisch spel met het verleden rechtvaardigde.<sup>1</sup> In eerder werk kwam ik tot de conclusie dat kritische historici van sociale bewegingen en hun sleutelfiguren de geschiedenis pas recht doen als ze naast de opgang en de overwinning ook de neergang en de nederlaag onderzoeken, naast moed en solidariteit ook de lafheid en het verraad, naast verbroedering ook de uitsluiting, naast de individuele offervaardigheid ook de ijdelheid en het persoonlijke gewin. Het eerste bestuderen we liever dan het tweede, de dag laat meer zien dan de nacht. Gefascineerd door de achterzijde van de geschiedenis en uitgedaagd door dit pijnlijke natrappen, besloot ik het leven van Hendrik de Man te onderzoeken. De biografie is niet het enige genre dat licht kan brengen in dit soort problematiek; wel lijken haar bronnen — correspondentie, ego-documenten (dagboeken, memoires), literair werk, privé-uitingen — de plaats waar het ongezegde, het niet-gewenste en het onbedoelde het sterkst in het daglicht komen.

Hendrik de Man (1885–1953) was een zoon uit de vrijzinnige Antwerpse liberale bourgeoisie die een van de meest veelzijdige en invloedrijke politieke denkers werd in de eerste helft van de twintigste eeuw. Theoretisch de erfgenaam van de Duitse socialist Eduard Bernstein en de Franse filosoof Georges Sorel nam hij in de jaren na de Eerste Wereldoorlog afscheid van het marxisme en het proletariaat om op zoek te gaan naar een niet-materialistische ethische fundering van het socialisme. Puttend uit een rijke Duitse, Franse en Angelsaksische socialistische traditie publiceerde hij in 1926 *Zur Psychologie des Sozialismus* (*De Psychologie van het socialisme*, 1927), gevolgd door even spraakmakende titels als *Opbouwend Socialisme* (1931) en *De Socialistische Idee* (1933). Hij oefende invloed uit op dat deel van de Europese arbeidersbeweging dat in de vooroorlogse jaren van crisis en aanstormend fascisme gevoelig was voor een praktische nationalistische oplossing van noden en gesmoorde ambities. In dat verband ontplooidde hij naast zijn theoretische arbeid ook een intense politieke bedrijvigheid. Hij was betrokken bij de rechtervleugel van de socialistische jeugdbeweging in Duitsland, bekleedde in België als inspirator van het Plan van de Arbeid verschillende ministersposten en hielp in Nederland, Frankrijk en Zwitserland



sociaaldemocratische planbewegingen op gang te brengen. In deze rol kan hij beschouwd worden als een protagonist van de Europese gedachte en een wegbereider van het naoorlogse doorbraaksocialisme dat in Nederland en België beoogde een einde te maken aan het verzuilde politieke systeem.

De erkenning voor dit denken en doen heeft De Man niet gekregen omdat aan zijn socialisme ook een duistere kant kleefde. De collaboratie met de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog was er de uitdrukking van. Het had tot gevolg dat over De Man en zijn werk na de Tweede Wereldoorlog een stilzwijgen werd bewaard dat na zijn dood in 1953 voortduurde tot in de jaren 1970. Pas toen tilde een internationale conferentie in Genève (1973) voor het eerst voorzichtig de sluiers op die zijn persoon en werk bedekten.<sup>2</sup> Te midden van de crisissymptomen die zich sinds het begin van de jaren 1970 ophoopten, kwam in België en Nederland korte tijd een debat op gang over het denken van De Man. Er werden colloquia aan gewijd. Er verschenen biografische portretten en een uitgave van zijn werk in zes banden.<sup>3</sup>

Tot een internationale erkenning is het echter niet gekomen, ondanks de onstilbare honger naar nieuwe theoretische inzichten als gevolg van de onoverbrugbare kloof tussen de emancipatorische pretenties van de traditionele socialistische partijen en hun bestaande reformistische en autoritaire praktijk. De Man zou zonder collaboratieverleden, zo denken velen, met zijn 'ethische' en 'humanistische' fundering van het socialisme een alternatief hebben kunnen vormen.

Ik ga in deze inleiding niet in op de doeltreffendheid van De Mans analyses en oplossingen. Wel benadruk ik dat die analyses in dezelfde richting wezen als de theoretische vernieuwingen van wat de Britse historicus Perry Anderson in 1976 het 'westerse marxisme' noemde, de denkrichting die geboren werd uit het mislukken van de proletarische revoluties in de hoogontwikkelde kapitalistische landen van Europa na de Eerste Wereldoorlog.<sup>4</sup> Hoe uiteenlopend die vernieuwingen ook waren, ze stonden in het teken van pessimisme: het vooruitzicht van een lange uitputtingsoorlog tegen een veel sterkere kapitalistische machtsstructuur dan hun voorgangers voor mogelijk hielden — een strijd waarvan de uitkomst allerminst vaststond. Het was niet de enige overeenkomst van De Man met de filosofen van het 'westerse marxisme'. Net als bijvoorbeeld György Lukács, Theodor Adorno, Walter Benjamin en

Lucien Goldmann trok ook De Man zich terug op de universiteit. En net als zij hield hij zich vooral bezig met de bestudering van culturele verschijnselen, filosofische en sociaalpsychologische vraagstukken, ver weg van de dagelijkse klassenstrijd en de analyse van het kapitalisme in de klassieke zin van de bestudering van zijn sociale en economische bewegingswetten. Het resulteerde in 1926 onder andere in het al genoemde *Zur Psychologie des Sozialismus*, dat in die jaren een van de meest besproken studies werd en in een tiental talen werd vertaald.

Weliswaar trad De Man in de jaren 1930 uit het isolement van de universiteit om zich wederom, net als vóór 1914, in de politiek te storten, maar hij oriënteerde zich steeds minder op de arbeidersbeweging. Zijn praktijk vernauwde zich tot een autoritair, nationalistisch ‘socialisme van bovenaf’ dat de confrontatie met het kapitalisme reduceerde tot een parlementair gevecht tegen de invloed van de *haute finance*. En daarin school het drama van De Mans val in de vergetelheid. Terwijl de belangrijkste vernieuwende denkers immuun bleven voor dit parlementarisme en een revolutionair democratisch socialisme nastreefden en sommigen, zoals Walter Benjamin en Antonio Gramsci, ten slachtoffer vielen aan het fascisme, vertoonde De Man zich in een radicaal ander daglicht. Zijn theoretische nalatenschap werd overschaduwed door zijn streven naar een autoritaire staatsorde rond koning Leopold III. Deze orde diende op alle niveaus en in alle maatschappelijke domeinen geleid te worden door een elite van specialisten en beroeps politici die discipline, gezag en hiërarchie tot hoogste waarde verhieven, gehoorzaamend aan de vermeende volkswil. Ook als De Man de schande van de collaboratie bespaard zou zijn gebleven, dan nog was die dictatoriale reputatie onverenigbaar geweest met de democratische en internationalistische aspiraties van de generaties die in mei 1968 op het toneel verschenen. De Mans autoritaire nationalisme, dat in de traditie van het westerse socialisme onbekend was, maakte een reflectie op zijn theoretische concepten kansloos. De onverschilligheid ten opzichte van zijn werk was zo totaal, dat tegenstanders van het ethisch socialisme hun onvrede liever op de Duits-Amerikaanse psychoanalyticus Erich Fromm of de Poolse filosoof Adam Schaff botvierden dan op Hendrik de Man, die de eigenlijke grondlegger was.

In deze levensbeschrijving werk ik een drietal hoofdthema's uit. Ten eerste ga ik na hoe De Mans denken en doen zich heeft ontwikkeld tus-

sen zijn tijd als revolutionair journalist bij de *Leipziger Volkszeitung* vóór de Eerste Wereldoorlog en de jaren van de bezetting van 1940–1944. Hoe en waarom migreerde Hendrik de Man politiek en ideologisch van links naar rechts, en hoe werkten die ontwikkeling en zijn persoonlijke leven op elkaar in? Die grillige en lange jaren vóór de Tweede Wereldoorlog worden in hun complexe totaliteit onderzocht en niet alleen bestudeerd onder de gezichtshoek van zijn latere wending naar de collaboratie. Ik suggereer daarmee niet dat die draai toevallig was, wel dat van een ideologische of politieke noodzakelijkheid geen sprake was.

De Man was niet de enige leidende socialist die in het interbellum een dergelijke ontwikkeling doormaakte. Ook in Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland zochten socialisten naar nieuwe wegen. De Amerikaanse historicus Dan S. White zag in hun politieke en intellectuele biografieën zoveel gemeenschappelijks dat hij hun met het predicaat ‘de socialistische frontgeneratie 1918–1945’ een eigen stempel gaf.<sup>5</sup> Het waren mannen uit de middenklasse en in mindere mate uit de aristocratie, wier geloof in de marxistische orthodoxie in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog zo geschokt werd dat een heroriëntering als noodzakelijk werd gevoeld: een herwaardering van alle traditionele opvattingen, van alle principes en beginselen. Tot de aanvoorders rekende White Hendrik de Man, maar ook een Franse neosocialist als Marcel Déat en de Duitse SPD’er Carlo Mierendorff.

Deze figuren zijn in dit levensverhaal van De Man prominent aanwezig. Toch nemen we Whites ‘generatieconcept’ als instrument om hun onderlinge betrekkingen te analyseren niet over. Het concept nodigt uit om naar overeenkomsten te zoeken, maar biedt weinig houvast wanneer we willen begrijpen hoe de ene bij het fascisme uitkwam (Déat), een ander na 1933 actief werd in het anti-Hitlervet (Mierendorff) en een derde, in dit geval De Man, geen fascist werd, maar wel zijn heil zocht in collaboratie. Bovendien gedroegen ook de vrijzinnige marxisten van het Frankfurtse Institut für Sozialforschung, zoals Walter Benjamin en Max Horkheimer, zich niet als zogenaamde ‘generatiegenoten’.<sup>6</sup> Ze werden geboren onder eenzelfde gesternte en voor dezelfde theoretische dilemma’s gesteld, maar in de jaren na 1933 was hun een radicaal ander lot beschoren.

Als tweede hoofdthema besteed ik aandacht aan de vraag hoe het leiderschap van De Man zich vormde. Tot welke ideeën kwam hij over

de rol van de elite en de politiek als beroep en wat behelsde het leiderschap in verschillende fases van zijn leven: in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog, als schepper van het Plan van de Arbeid en als minister en partijcoryfee in de tweede helft van de jaren dertig? Waarom gingen de aanvankelijk charismatische trekken verloren en hoe voorzag hij zijn macht in de nabijheid van de koning van een nieuwe legitimiteit?

Ten slotte analyseer ik de omstandigheden die De Man ertoe aanzetten om samen te werken met de Duitse bezetter. Wat betekende het voor De Man om te collaboreren? Bleef zijn verzoening met de nazi-ideologie beperkt tot het advies aan de partijgenoten in juni 1940 om de nieuwe verhoudingen te aanvaarden en met de bezetter samen te werken? Of was zijn houding offensiever, vond hij inspiratie in het Duitse voorbeeld en gebruikte hij hun overmacht om de al lang gewenste autoritaire hervormingen te bewerkstelligen? Welke gevolgen had dit voor de Belgische Werkliedenpartij en vakbeweging, en wat bracht hem ertoe zich na 1944 aan het oordeel van de rechter te onttrekken en in Zwitserland in ballingschap te gaan?

Om zijn portret te schrijven bestudeerde ik zijn politieke, culturele en wetenschappelijke werk. Maar minstens zoveel aandacht besteedde ik aan zijn persoonlijke leven, zijn jeugd, de innerlijke conflicten en de spanningen in zijn vriendschappen. Met de chronologie als ordeningsprincipe laat deze biografie het verband zien tussen zijn privéleven en zijn rol als wetenschapper en politicus.

Er stond me een omvangrijk De Man-archief ter beschikking dat voor een deel in het Gentse Amsab-ISG en voor een deel in het Amsterdamse Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) is ondergebracht, met duizenden documenten en een uitgebreide correspondentie. In de loop van het onderzoek moest ik vaststellen dat niet alle relevante documenten en getuigenissen terug te vinden waren.<sup>7</sup> Belanghebbenden, zoals de familie die naar de politieke rehabilitatie van De Man snakte, en politieke vrienden als de Zwitserse historicus Michel Brélaz, bleken selectief te zijn geweest in het openbaar maken van de stukken. Het is 65 jaar geleden dat De Man bij een ongeluk om het leven kwam, maar nog steeds is niet alle correspondentie overgedragen aan de archiefinstanties. Het was een meevaller dat de Belgische Dienst voor de Veiligheid van de Staat (VSSE) nog voor het einde van

mijn onderzoek het ‘individuele dossier Hendrik de Man’ beschikbaar stelde voor wetenschappelijke studie. Als eerste kreeg ik de gelegenheid de stukken in te zien.

Wellicht ten overvloede: het gaat mij niet om zomaar de laatste archiefsnippertjes. Een leven is geen legpuzzel, waarvan de tekening pas herkenbaar wordt als het laatste stukje gevonden is. Wel stuitte ik op mythes en waardeoordelen die door De Man vaak om reden van zelfrechtaardiging in het leven zijn geroepen, bijvoorbeeld over zijn vertrouwensrelatie met Leopold III of over zijn quasi onschuldige, van politieke activiteit gespeende verblijf in de Haute-Savoie tussen 1942 en 1944. Die mythes leiden een hardnekkig bestaan, en de historicus moet in staat worden gesteld ze aan de werkelijkheid te toetsen. De ontoegankelijkheid van een deel van de documenten of de verminkte vorm waarin ze bijvoorbeeld door Brélaz in zogenaamde samenvattingen zijn overgeleverd, helpt daar niet bij. Het weerhield mij er niet van waar noodzakelijk de legendes opzij te schuiven en — al zijn het slechts beredeneerde aannames — alternatieve verklaringen te geven.

Ik heb de politieke en ideologische ontwikkeling van de sociaal-democratie vanuit de positie van De Man beschreven, en niet omgekeerd een geschiedenis van het socialisme geschreven om vervolgens zijn plaats daarin te zoeken. Omdat De Man een deel van zijn leven buiten België doorbracht, waarvan vijftien jaar in Duitsland, bood deze aanpak de mogelijkheid de transnationale dimensie van De Man en zijn werk in ogenschouw te nemen. Hoe Vlaams of Belgisch verliep zijn politieke en wetenschappelijke vorming en ontwikkeling? En tot hoe ver reikte zijn invloed buiten zijn geboortegrond? Dit zijn relevante vragen omdat de zoektocht naar een nieuwe ideologische fundering van het socialisme en het door De Man gepropageerde *socialisme national*, als antwoord op de crisis van het interbellum, niet beperkt bleven tot België. De urgentie daarvan werd overal in Europa gevoeld. Tekenend is dat Henriette Roland Holst en Koos Vorrink in Nederland, Claude Lévi-Strauss en André Philip in Frankrijk, August Rathmann in Duitsland, G.D.H. Cole in Engeland en de religieuze socialist Leonhard Ragaz in Zwitserland uitdrukkelijk De Mans invloed op hun denken erkenden.

In eerdere studies over De Man werden hoofdzakelijk bepaalde aspecten behandeld, zoals de invloed van de Eerste Wereldoorlog, de rol van de geschiedenis en de geschiedwetenschap, of de achtergronden

van zijn collaboratie tijdens de bezetting van 1940–1944.<sup>8</sup> In *Henri de Man, Une autre Idée du Socialisme*, kwam Michel Brélaz tot een imposante ideeëngeschiedenis. Hij stond echter op het standpunt dat de theoretische en historische betekenis van De Mans werk los gezien kon worden van diens persoonlijke ontwikkeling.<sup>9</sup> Dit was niet alleen een rechtvaardiging om zijn privéleven buiten beschouwing te laten, maar ook de jaren van de bezetting.<sup>10</sup> Al eerder maakten onder anderen Peter Dodge, Adriaan M. van Peski en Mieke Claeys-Van Haegendoren de persoon van De Man toegankelijk voor een breder publiek.<sup>11</sup> De verdienste was dat De Man voor het eerst sinds de oorlog weer een ‘geschiedenis’ kreeg. De introducties leunden echter te zwaar op De Mans memoires, beweringen en motiveringen om een afgewogen oordeel over de controversiële aspecten van dat leven en denken mogelijk te maken. Zijn collaboratie werd als een betreurenswaardige politieke fout geanalyseerd. De stelling werd wel vaker verkondigd dat De Man een briljante denker was, maar ongeschikt voor de praktische politiek.

Later werk, zoals dat van de Amsterdamse socioloog Dick Pels, ging de controversiële aspecten niet uit de weg en zocht onder andere naar verklaringen voor De Mans politieke en ideologische migratie van links naar rechts, ‘het paradigma van de ergste vorm van intellectuelen verraad’, zoals zijn marxistische tegenstanders die pelgrimage plachten te typeren. Dit is voor Pels een te gemakkelijk oordeel, dat niet alleen het totalitaire virus negeert dat volgens hem in het socialisme schuilging, maar ook de curieuze historische nabijheid tussen de twee politieke extremen die De Man op een bepaald tijdstip symboliseerde.<sup>12</sup> Al zijn Pels’ politiek-theoretische beschouwingen waardevol, ze missen een onafhankelijke basis van historisch en biografisch onderzoek, wat zich wreekt in een te weinig kritische houding tegenover De Mans zelfbeeld.

Een van De Mans opvallendste eigenschappen was de veelzijdigheid van zijn literaire productie. Het oeuvre is even omvangrijk als divers: socialistisch-theoretische verhandelingen, politiek-filosofisch, sociologisch en economisch werk, propagandistische en journalistieke bijdragen, biografieën (onder anderen van Jacques Coeur en Jean Jaurès), historische monografieën, spreekkoren, boeken over de sportvisserij en een drietal memoires.<sup>13</sup> De Man schreef deze autobiografieën tijdens en kort na de Duitse bezetting, *Après coup* in 1941, *Cavalier seul* in 1948 en *Gegen den Strom* in 1953. In elke nieuwe versie conformeerde hij zijn

kameleontische levensverhaal aan het snel wisselende politieke klimaat. Zonder die autobioficties te negeren — ze bieden een inkijkje in De Mans zelfopvatting, zijn overdrijvingen, opportunisme en morele souplesse — heb ik ze als feitenrelaas en duidende interpretatie van de feiten zo veel mogelijk laten rusten. Ik heb de memoires niet geraadpleegd om te achterhalen wat De Man zich van zijn leven herinnerde, maar om te beoordelen hoe hij op specifieke momenten wenste dat hij werd herinnerd. Treffend is bijvoorbeeld dat de antisemitische kwalificaties die in *Après coup* voorkwamen in het naoorlogse *Cavalier seul* ontbraken. We mogen eruit concluderen dat De Man een opportunist was die de polsslag van de tijd kende, maar niet dat hij, zoals Dick Pels meende, slechts een oppervlakkige ('zachte') gelegenhedsantisemiet was.<sup>14</sup> Met evenveel recht kan het tegenovergestelde worden beweerd: dat De Mans opportunistische habitus niet blijkt uit zijn zogenaamde kortstondige flirt met het antisemitisme, maar juist uit zijn latere retouche daarvan. Om met de Franse schrijver en politicus André Malraux te spreken: 'De waarheid van een mens is in de eerste plaats wat hij verbergt' (*Antimémoires*, 1967). Over Lily Reinemund, de Joodse vrouw met wie hij van 1922 tot 1928 in Duitsland samenleefde, wordt in geen van de drie memoires gesproken, zelfs haar naam wordt niet vermeld. Het lijkt wel of hij zich schaamde en de omgang met haar onwaardig achtte, niet alleen in 1941, maar ook in 1948 en 1953. Het antisemitisme stak bij De Man dieper dan het daglicht verdroeg en was dus verre van 'zacht' of 'episodisch'.

Geen enkele Belgische denker heeft in het interbellum zo'n invloed uitgeoefend als Hendrik de Man. Hij was een van de weinige vruchtbare theoretici die de Belgische arbeidersbeweging voortbracht. Het dagblad *De Standaard* herdacht hem bij zijn dood als een van de 'oorspronkelijkste sociale denkers van zijn tijd, een Vlaming van Europese betekenis'.<sup>15</sup> Zijn werk en zijn ideeën kunnen niet afgedaan worden door simpel te verwijzen naar de collaboratie. De Eerste Wereldoorlog en het politieke parcours van de Duitse sociaaldemocratie van 1922 tot 1933 brachten hem ertoe afscheid te nemen van het marxisme en het socialisme van een nieuwe theoretische grondslag te voorzien. De Man voltrok de breuk met het marxisme in contact met zeer verschillende milieus. Met socialistische coryfeeën en politieke hoofdrolspelers in België en internationaal, denkers en revolutionairen als Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht

en Karl Kautsky. Maar evengoed met rechtse nationalistische filosofen als Hermann Keyserling en Oswald Spengler, met fascistten als Mussolini en Otto Strasser. Met deze studie verken ik de levensloop van De Man in wat de Britse historicus Eric Hobsbawm de 'Age of Catastrophe (1914-1945)' noemde.<sup>16</sup> Het gaat mij er niet om De Mans denkwereld te rehabiliteren. Wel wil ik door zijn lang onzichtbaar gebleven ideeën opnieuw voor het voetlicht te brengen een impuls geven aan het denken over nog steeds actuele vraagstukken, zoals de verhouding tussen economie en psychologie, tussen nationalisme en internationalisme, tussen socialisme in één land en een verenigd socialistisch Europa. Dit levensverhaal is daarmee ook een studie van de Belgische en internationale sociaaldemocratie tijdens het interbellum, en een bijdrage aan het debat over de toekomst van de socialistische beweging.

Velen ben ik dank verschuldigd voor de steun die ze me hebben geboden bij de vervaardiging van deze biografie, in de eerste plaats Gita Deneckere en Guy Vanthemsche. Ze hebben mij vanaf het begin met hun kritische, deskundige en aanmoedigende commentaar de weg gewezen. Het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek — Vlaanderen stelde mij met een subsidie in staat vier jaar fulltime aan het boek te werken. Zonder deze materiële steun en zonder de gastvrije ontvangst bij de Universiteit Gent, de Vrije Universiteit Brussel en het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis had ik dit onderzoek niet volbracht. Van de velen die mij documenten, brievenverzamelingen en mondelinge informatie over De Man en zijn directe omgeving bezorgden, dank ik in het bijzonder Rik De Coninck, Lode Hancké, Tyl Lecocq, Robin Libert, Jan Piet H. de Man, Wouter Steenhaut, Sylvia Tracy, Christophe Verbruggen en Etienne Verhoeyen. Met groot genoegen denk ik terug aan de bijeenkomsten met de begeleidingsgroep die in het leven werd geroepen om vanuit uiteenlopende invalshoeken de concepten al in een vroeg stadium tegen het licht te houden. Het was een voorrecht om samen te werken met Herman Balthazar, Rudi Van Doorslaer, Geert Van Goethem, Wouter Steenhaut, Bruno De Wever, Gita Deneckere en Guy Vanthemsche, in vereniging een onuitputtelijke bron van kennis van de sociale geschiedenis.

En dan waren er nog de vrienden en collega's zonder wier aanmoediging, ironie en ernstige bedenkingen dit boek niet geschreven was:



Hans Boot die nooit verstek liet gaan, Sjaak van der Velden die vaak het juiste woord vond, Frits Huyse die me hielp De Mans psyche te doorgronden en Hugo Röling, Joost Jonker en Marcel van der Linden die mij in de laatste fase van het onderzoek hun kritische notities niet onthielden. Twee anonieme collega's hebben dit boek met hun peer-review een GPRC-label (Guaranteed Peer Reviewed Content) bezorgd. Ook hun ben ik zeer erkentelijk.

Marie-Louise Sanders, mijn geliefde, dank ik ten slotte het meest van iedereen. Ze schonk me haar liefdevolle aandacht en kritische geest alsof het de gewoonste zaak van de wereld was. Aan haar draag ik het boek op.



---

Deel I

**VAN  
MILITANT  
TOT  
MILITAIR**

Leesexamenpraar



# 1 — Hendrik de Man, de jonge jaren

*Zo stond de zaak ervoor in 1914.*

Voor alles was België in de twee decennia voor de Grote Oorlog, de jaren waarin Hendrik de Man tot volwassenheid kwam, een land van veelvormigheid, van eenheid in verscheidenheid. Een curieus land, vonden buitenstaanders, maar... 'Interessant, zeer interessant'. De Franse geograaf en anarchist Elisée Reclus roemde België als het 'maatschappelijke laboratorium' voor de nieuwe sociale gedachten van de nieuwe eeuw, voor de twee grote moderne, het wérkelijke leven van het land beroerende kwesties: het sociale vraagstuk en de Vlaamse emancipatie.<sup>1</sup>

Het land was in het begin van de negentiende eeuw de vroegst geïndustrialiseerde economie op het Europese vasteland en mocht zich in 1914 de vijfde economische macht ter wereld noemen. De belle époque was een tijdperk geweest van nooit eerder vertoonde kapitalistische expansie. Antwerpen, De Mans geboortestad, had zijn Europese concurrenten — Rotterdam, Hamburg en Londen — voorbijgestreefd en kwam als wereldhaven onmiddellijk na New York. In *The Age of Empire* (Eric Hobsbawm) groeide België met het bezit van Congo uit tot een koloniale grootmacht.

De keerzijde van dit indrukwekkende vertoon was al even spectaculair: de levensstandaard was in België lager dan in buurlanden. België was het land van de laagste lonen en langste werkdagen, waar het proletariaat meer dan elders was verzwakt en uitgeput. De wrede onverschilligheid ten aanzien van het sociale vraagstuk was zo hardnekkig dat Karl Marx dit België eind jaren 1860 het 'paradijs der kapitalisten' noemde.

Het zou nog twintig jaar duren, tot het midden van de jaren 1880, voordat liberalen en katholieken bereid waren het bestaan van een sociale kwestie te erkennen. En dan nog alleen onder druk van de straat. De woede baande zich in de jaren tachtig een weg in werklozenoptoch-

ten, stakingen en oproer. De arbeidersverenigingen sloten zich in 1885 aaneen in de Belgische Werkliedenpartij (BWP). Onder felle druk werd in 1893 het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen ingevoerd, hoe dubbelzinnig ook: de beter gesitueerden beschikten over extra stemmen. Toch kwamen 28 socialisten in de Kamer.

De BWP, aangespoord door dit eerste succes, maakte de strijd voor het algemeen enkelvoudig (mannelijk) stemrecht tot het alfa en omega van haar politiek. Volgens de marxistische stroming onttaarde dit spoedig in een reformistisch pragmatisme dat de onstuimige Belgische sociaaldemocratie van de beginjaren temde tot een log organisme van coöperaties, ziekenfondsen, arbeidsbanken en volkshuizen die het socialisme geen stap dichterbij brachten. Toen De Man zich op zeventienjarige leeftijd bij de BWP aansloot, zou hij zich bij die oppositie scharen en zich in het gevecht om het stemrecht verzetten tegen samenwerking met de liberalen. Pas aan de vooravond van de Wereldoorlog, in april 1913, liet hij ten tijde van de derde grote kiesrechtstaking dat verzet varen. De inzet en de toon van het politieke leven waren in die twintig jaar voorgoed veranderd. Het socialisme was een massabeweging geworden en de sociale kwestie, eerder met zoveel onverschilligheid tegemoet getreden, stond, hoewel er nog bitter weinig resultaat was geboekt, definitief in het centrum van de aandacht.

Hetzelfde gebeurde met een andere kwestie, waarover weliswaar geen straatgevechten uitbraken of arbeidersbloed werd vergoten, maar die met de geleidelijke democratisering van de maatschappij toch tot toenemende politieke opwinding leidde: de kwestie van de Vlaamse emancipatie. Hoewel de grondwet 'de vrijheid der talen' garandeerde, was het Frans de taal van het gerecht, van het leger en van het bestuur. De taal van de hogere klassen, van het hoger onderwijs, van het hogere in het algemeen, de taal van de moderniteit en de ambitie. Zelfs De Man, afkomstig uit de middelgrote Antwerpse bourgeoisie en kleinzoon van de dichter Jan Van Beers, voorvechter van de Vlaamse ontvoogding, bezocht een Franstalige lagere school.

Met de uitbreiding van het kiesrecht van 1893 kwam het verheffen van de Vlaamse volkstaal tot een aan het Frans gelijkwaardige status op de voorgrond. Het ging de flaminganten om het terugdringen van armoede en uitbuiting, maar ook om zelfrespect. Het gevecht tegen de sociale en culturele vernedering resulteerde in 1898 in de Gelijkheidswet,

die het Nederlands op dezelfde voet plaatste als het Frans. De BWP was de enige partij die en bloc voor de wet stemde.

Nochtans was de gelijkstelling van taalstrijd en sociale strijd niet voor alle socialistten even vanzelfsprekend. Vlaamsgezinde katholieken wilden doorgaans niets van sociale actie weten, en het afschaffen van taaldiscriminatie hief de klassenverschillen niet vanzelf op. Vijandigheid jegens het Frans leek ook nog eens ongepast omdat naar het verlichtingswoord van de Nederlandse historicus Johan Huizinga 'alle cultuur streven' was waarvan de werkmens niet verstoken mocht blijven. Zo oordeelde ook de Gentse socialist Edward Anseele, die Vlaamsgezind was maar in een debat over de vernederlandsing van de Universiteit van Gent juist over deze kwestie de degenen kruiste met de student Hendrik de Man. Van het belang van een Vlaamse hogeschool als panacee voor alle Vlaamse problemen — armoede, ongeletterdheid en afstomping — was Anseele allerminst overtuigd. Het lagere volksonderwijs werd nog steeds sterk verwaarloosd. De creatie van een Nederlandstalige elite, betoogde de econoom Lodewijk De Raet, zou niettemin de hele gemeenschap ten goede komen door de verspreiding van technische en wetenschappelijke kennis in de eigen taal. Het zou bijdragen tot de 'ontwikkeling van alle Vlaamse Volkskrachten op verstandelijk en stoffelijk gebied', schreef hij in 1909 in een open brief aan de nieuwe koning Albert.<sup>2</sup> Het streven naar volksverheffing à la De Raet, dit niet-traditionalistische flamingantisme, van volkskracht, van Vlaamse elite en bloei, was net als de sociale kwestie een van de bronnen waaruit Hendrik de Man de kracht voor zijn socialistische engagement putte.

## WISPELTURIGE JONGELING

Niet alle levensbeschrijvingen van socialistische strijders beginnen met verhalen over ontbering en materiële ellende, over sociale afgunst en gekrenkte waardigheid. Hendrik de Man geeft in zijn memoires van 1941 het beeld van een jeugd die gelukkig, harmonieus en in welstand voorbijgleed. De eerste botsing met de buitenwereld deed zich pas voor bij de overgang van de lagere school naar het Antwerpse Koninklijk Atheneum. Boos over een straf die hij niet had verdiend en verontwaardigd omdat zijn ouders zijn protest niet ondersteunden, vertrok de jongen op een mooie winterochtend... naar Afrika. Hij at

één kilo brood om langer te kunnen wachten op het volgende maal en stopte zijn zakken vol met reserveveters voor zijn schoenen.<sup>3</sup> Hij kwam niet verder dan de Schelde. Geen geld voor de tol bleek reeds de eerste brug te ver. Verdwaald in de nacht werd hij half bevroren in een sloot gevonden en terug naar huis gebracht. Wat met dit avontuur als een vlucht begon, veranderde met het ouder worden in rebellie en liep uit op een breuk, eerst met zijn ouders en gaandeweg ook met de rest van de familie en het milieu van zijn jeugd: hun denkbeelden strookten niet met zijn gevoel van rechtvaardigheid.

Welk schouwspel had zijn verbeelding zo geprikkeld dat hij, elf jaar oud, het geluk in Afrika wilde beproeven? Het kan niet alleen de slappe eentonigheid zijn geweest, de druk en dril van de nieuwe school, al beleefde hij het Koninklijk Atheneum, broedplaats van de nieuwe Vlaamse elite, naar eigen zeggen als een verstikkende gevangenis.<sup>4</sup> Aan de sluis van de Antwerpse haven waren fantastische taferelen te beleven: de aankomst van reuzenboten, waarvan de bemanning niet wachtte tot het schip aangemeerd lag om haar exotische waar aan te prijzen, inclusief papegaaien, apen en pluimen vol schitterende kleuren. Wellicht prikkelde ook de eerste grote koloniale tentoonstelling hem, die in 1897 in het Brusselse Park van Tervuren werd opgetuigd. Niet minder dan 1.111.521 mensen bezochten dit bloedgeschenk van Leopold II, 267 'inboorlingen' bevolkten er drie 'echte' Congolese dorpen.<sup>5</sup> Als kind al had Rik bewondering gekoesterd voor een oud-officier, een vriend van zijn vader, die in Congo ontdekkingsreiziger was geweest.

Antwerpen was een kosmopolitische stad waar landverhuizers, migranten en zeelieden avonturiers en gelukszoekers uitnodigden om de grenzen van de Vlaamse cultuur te overschrijden en positieve belangstelling te tonen voor het vreemde. Onder hen nogal wat progressieve vrijzinnige jongeren, opgevoed in de tijdgeest van rond de eeuwwende, waarin het springerige lentegevoel een uitdrukking was van een sociaal en politiek emancipatieproces. Het zo jammerlijk mislukte Afrika-avontuur van de jonge Rik straalde in ieder geval optimisme en levenskracht uit.

Rik groeide op in een milieu dat breder was dan het kerngezin van zijn ouders, zijn jongere broer Bob (1890) en zuster Yvonne (1894). Het vormde een hechte gemeenschap met in het middelpunt Hendriks moeder, Joséphine Van Beers, en haar drie zusters met hun echtgenoten en kinderen. In de familietaal heetten ze vrij, naar een gedicht van Karel



Ledeganck, ‘de vier zustersteden’, omdat ze zo verschillend waren en toch zo goed bij elkaar pasten. De ‘vier zustersteden’, dochters van de Vlaamsgezinde liberale dichter Jan Van Beers, zagen elkaar bijna dagelijks. Elke zondagmiddag werd er gezamenlijk gedineerd aan rijkelijk gedekte tafels en met een overdaad aan spijzen: om de drie weken in De Zonnebloem, het huis in de Harmoniestraat op nr. 80 (nu afgebroken) waar Rik op 17 november 1885 ter wereld kwam. Het was een vier verdiepingen tellend herenhuis, ongerieflijk groot, niet ver van de Belgiëlei met op de topgevel een gestileerde gietijzeren zonnebloem. Twee inwonende dienstbodes en poetsvrouw ‘Dikke Marie’ zorgden dat alles op rolletjes liep.

Ravotten konden de kinderen in de tuin of op zolder, er stonden turntoestellen, een wapenrek en een houten kist vol met carnavalskostuums. Rik speelde het liefst oorlogje: ontelbare franskiljons en Engelsen lieten er het leven. Yvonne vertelde jaren later hoe Rik op de schommel staand en met een verroeste sabel in de hand bij elke zwaai een biezen pop doorstak onder de uitroep: ‘Vlaand’ren die Leeuw.’ Als kind al bezat hij de macht — zij het onbewust, vergoelijkte zijn zuster — om anderen naar zijn pijpen te laten dansen. Yvonne en de zachtaardige Bob verdroegen de soms in gesar ontsprende aandachttrekkerij met engelengeduld.<sup>6</sup>

De vier zusters waren zo verknocht aan elkaar dat na het overlijden van een hunner dochters Riks jongere broer werd uitgeleend om het verlies goed te maken. ‘Wij hebben allen’, aldus Rik, in zijn latere *Herinneringen*, ‘in zekeren zin vier moeders gehad, en zelfs hun echtgenoten discussieerden [...] onder elkaar wat betrekking had op de opvoeding van de kinderen.’<sup>7</sup>

Jan Van Beers stierf in 1888, toen Rik drie jaar oud was. Als flamingant lag de emancipatie van de Vlaamse taal en de verheffing van het volk Van Beers na aan het hart. Zijn invloed bleef altijd voelbaar. Alles wat hij gedaan, gezegd of geschreven had, werd voortdurend aangehaald. Het hield niet tegen dat diens kleinkinderen naar de zogenaamde ‘betalende’ gemeenteschool werden gestuurd waar het onderwijs in het Frans werd gegeven. Dat besliste hun vader, zijn wil was wet. De klassen waren klein, hij kende de leraren persoonlijk en de klasgenoten van de kinderen waren afkomstig uit even welstandige kringen. Frans spreken kwam neer op een blijf van goede smaak en van voornaamheid.

Adolf de Man, Riks vader, was in de kleine intellectuele en artistieke elite van de Van Beersen een buitenbeentje. Als enige hield hij zich met geldzaken bezig. De echtgenoten van de andere zusters beoefenden vrije beroepen, een was architect, een ander zoöloog en chemicus en een derde was drukker. Deze laatste, Paul Buschmann, liet een kunsttijdschrift verschijnen en zijn vader was dé uitgever van de ontwakende Vlaamse beweging, met in zijn fonds auteurs als Hendrik Conscience en de populaire volksschrijver Eugeen Zetternam.

Adolf de Man maakte deel uit van de directie van de Red Star Line, de scheepvaartmaatschappij die rond de eeuwwisseling honderdduizenden landverhuizers, veelal Joden uit Oost-Europa en Rusland, als zogeheten ‘tussendekspassagiers’ via Antwerpen naar de Verenigde Staten bracht.<sup>8</sup> De baan was eigenlijk tegen zijn zin, liever was hij officier geworden, maar een klein ongeluk had hem belet naar de militaire academie te gaan. Des te vuriger hoopte hij dat zijn oudste zoon een militaire loopbaan zou kiezen. De beheersing van de Franse taal kwam met het oog op bevordering dus goed uit.

De dominante familiecultuur was niet die van vaderskant, maar die van de Van Beersen. Ze vormden niet zomaar een wat extravagante bourgeois familie, ze stonden in het hart van de opkomende Vlaamse elite: een familie zonder overvloedige rijkdom, maar ook zonder geldzorgen. Meer dan naar weelde ging hun aandacht uit naar intellectuele en artistieke voldoening, naar muziek, schilderkunst en wetenschap. Riks moeder was een hartstochtelijk pianiste, Bob speelde viool en Yvonne volgde zangles en verdiepte zich in de schilderkunst en de literatuur. Rik bespeelde geen instrument — hij had te weinig geduld met de toonladders — maar ook op hem had muziek een grote invloed. Hij hield van de barok, de klassieke periode en van het romantische repertoire, vooral van Richard Wagner, de voornaamste muzikale vernieuwer in de negentiende eeuw.<sup>9</sup>

In de familie heerste een vrijzinnige atmosfeer, de kinderen waren naast het Nederlands en het Frans ook het Engels en Duits machtig en ze werden opgevoed buiten elke religie om. Rik raakte als vanzelf vertrouwd met de Vlaamse opstanding waarin zijn grootvader zo’n voorname rol speelde. Zijn voorliefde voor Wagner kwam eruit voort, net als zijn belangstelling voor het Duitsland van het einde van de negentiende eeuw. De Duitse eenmaking in 1871 en de zege op Frankrijk

werden in flamingantische kring toegejuicht. In schrijvers als Pol de Mont en de Brusselaar August Vermeulen trof de jonge Rik even enthousiaste wagnerianen. De meester van Bayreuth was in hun ogen een bij uitstek nationale kunstenaar, die in zijn werk de Duitse volksgeest tot leven bracht. Vermeulen en De Mont golden als de opvolgers van Riks grootvader op de barricade van de Vlaamse bevrijding. Hun bewondering voor het Duitse volk, zijn cultuur en poëzie, was een mengeling van artistieke belangstelling en een gevoel van stamverwantschap.

Van Beers bezorgde Pol de Mont in 1882 een benoeming aan het Antwerpse Koninklijk Atheneum, de school waaraan hij zelf sinds 1860 als leraar verbonden was. In De Mont had Van Beers iemand gevonden die hem kon opvolgen<sup>10</sup> en die er net als hij op gebrand was te voorkomen dat de verfransing van het stedelijk onderwijs zich doorzette. De Mont noemde de oudere dichter zijn beste vriend. Hij sprak de lijkrede uit bij diens uitvaart in november 1888. De francofonen beeldden zich in dat de Vlamingen wel leiders maar geen leger hadden. Om Van Beers' betekenis voor de Vlaamse strijd te schetsen, zei De Mont dat een flamingantische hoofdman als Van Beers een heel leger waard was.<sup>11</sup>

Het atheneum was rond de eeuwwisseling een broeihaard van flamingantisme. De Mont en zijn collega Antoon Moortgat, die naam maakte als dichter en toneelschrijver, zagen erop toe dat de taalwetten, hoe halfslachtig ook, integraal werden toegepast. De Mont raakte niet uitgesproken over de grootheid van Vlaanderen, hij vertolkte een vooruitgangsgedachte die gericht was op het verleden, op het herstel van wat eens Vlaanderen was. Met de herinnering aan de Guldensporenslag van 1302, de middeleeuwse mythologie van de Leliaerts en Klauwaerts, stimuleerde hij het Vlaamse zelfbewustzijn. Eenmaal op het atheneum kwam Rik onder invloed van De Mont, die alleen al door zijn breedergerande hoed, fluwelen jas en lange zwarte das de aandacht trok. En hij niet alleen. Herman Vos, zijn latere geestverwant in de Belgische Werkliedenpartij, herinnerde zich De Mont als een van de weinigen die zijn leerlingen niet op een afstand hield maar wilde begrijpen. De Mont was ook nog eens een pleitbezorger van de Duitse taal in het onderwijs. Hij bezorgde zelfs een spraakkunst en een *Deutsches Lesebuch aus den besten Dichtern und Schriftstellern*, proza en poëzie, verhalen uit de Germaanse geschiedenis en mythologie.<sup>12</sup> De Mont bewoog zich in een omvangrijk internationaal netwerk. Hij kwam geregeld in Nederland,

Duitsland, Frankrijk en Italië. Met eenzelfde gemak sloeg ook De Man, een jongeling nog, kort na de eeuwwisseling de vleugels uit. ‘Wij willen Vlamingen zijn om Europeeërs te worden’, schreef de voormalige anarchist en Brusselse letterkundige August Vermeulen in 1900.<sup>13</sup> De liberaal De Mont en na hem de socialist De Man gaven er gehoor aan. Ze offerden aan het Vlaams-nationale element, maar ook aan het kosmopolitische.

De verontwaardiging over de miskennis van de taalrechten leidde bij De Man, extra geïnspireerd door het ‘cultuurflamingantisme’ en het socialistische discours, tot een veel bredere strijd voor sociale emancipatie. ‘Taalbelang is stoffelijk belang.’ De Man zou zich in 1905 duchtig roeren in een debat over de vernederlandsing van de Universiteit van Gent met de gedoodverfde ‘lauwe flamingant’, de socialistische voorman Edward Anseele. Hij verweet hem zich weinig te bekommeren om de ontvoogding van de taal en daarmee te belemmeren dat een elite Vlaanderen uit zijn materiële en intellectuele achterstand hielp optillen. Dit was een misvatting, want Anseele bleek een groot voorstander te zijn van taal- en cultuurgelijkheid.

Het door De Man omarmde cultuurflamingantisme was elitair en emancipatorisch tegelijk. De belangrijke rol die De Man in zijn latere werk aan de zogenaamde ‘Intelligenz’ toekende, vindt hier al zijn oorsprong. De blik was niet meer gericht op de Vlaamse volksaard, zoals in het meer traditionele discours van De Mont, met zijn referentie aan de middeleeuwen, maar op de toekomst en de moderniteit: op de verheffing van het volk in een zich rond de eeuwwisseling ook buiten de textielsector industrialiserend arm Vlaanderen.

Met deze conclusie ben ik vooruitgelopen op het betoog over De Mans rebellie tegen het ouderlijke milieu die in 1902 uitmondde in zijn socialistisch engagement. Rik was scholier en zeventien jaar oud toen hij op 1 mei van dat jaar lid werd van de Socialistische Jonge Wacht (SJW). Een staking voor het algemeen enkelvoudig kiesrecht een maand eerder was de aanleiding. Al bereikten de stakers niet hun doel, de betogingen en de botsingen met de politie gaven Rik wel de indruk dat grootse revolutionaire tijden aanbraken die hem dwongen partij te kiezen.

Verrassend was dat sentiment niet. De knaap was altijd al tegen-draads geweest en allergisch voor dwang, en zeker als die van de fami-

lie kwam, zoals bleek uit zijn besluit om op avontuur naar Afrika te gaan. Rik kon slecht overweg met hypocrisie. Zijn vader was een streng heerschap en bestrafte ieder leugentje. Hij aarzelde niet om Riks protest te breken, zelfs met lijfstraffen, inclusief ontterende zweepslagen.<sup>14</sup> Volgens sloeg hij er nog eens extra op los omdat hij geen enkele uiting van zwakheid, pijn of verdriet duldde.

Adolf de Man was klein van stuk, maar beresterk en behept met een diepgewortelde trots. Hij liet zich voorstaan op zijn adellijke bloed, waarvan een bewijs overigens ontbrak. Hij stond dicht bij de liberalen en was lid van de vrijmetselarij. Voor levensbeschouwelijke vragen had hij echter geen geduld. Hij voedde de kinderen op met oppervlakkige levenslessen als: ‘Doe nooit iets uit angst’ of ‘In een twist is de eerste die zijn kalmte verliest verloren’. Voor hem ging niets boven sport en competitie. Behalve levenslessen gaf hij Rik de liefde voor de natuur mee en moedigde hij een sobere levensstijl aan, inclusief krachtige lichaams oefening en koudwaterbaden. Zo’n ascetisme ging in die tijd voor origineel en excentriek door en Rik bleef ermee koketteren, ook toen het hem later in de hoogste kringen aan niks ontbrak.

Het is opmerkelijk dat de psycholoog Hendrik de Man in zijn *Herinneringen* wel zijn zogenaamde onafhankelijkheidszin en eerlijkheid met die opvoeding in verband bracht, maar niet zijn machtswil, hardvochtigheid en eigenzinnigheid. Het is al even opmerkelijk dat hij beeerde zijn vader niet te hebben gehaat om de sadistische lijfstraffen. Hij gaf zelfs toe ze te hebben verdiend en onbewogen te hebben ondergaan, zozeer zelfs dat hij zijn vader, als we hem mogen geloven, er ‘in zijn meest heftige woede een zekere geheime fierheid mee bezorgde: de trots dat zijn zoon de pijn verkropte als een echte De Man’.<sup>15</sup>

Ook prees De Man zijn vaders afschuw van de leugen. Met geen woord repte hij echter over de morele dreiging die zijn vader uitoefende met die cultus van de eerlijkheid en de jacht op de leugen. Hij benadrukte liever dat rechtvaardigheid en eerlijkheid — lovenswaardige eigenschappen in het licht van zijn latere politieke carrière — hem met de paplepel waren ingegoten. De realiteit was anders. De Man schreef drie verschillende versies van zijn levensverhaal, een teken dat hij de waarheid vooral herschreef in dienst van het met de politieke conjunctuur wisselende eigenbelang.<sup>16</sup> Opportunisme was daarvoor een betere kwalificatie dan eerlijkheid.

Iemand die zijn vader zo'n decharge verleent, mist het vermogen de draagwijdte van zijn eigen handelen te overzien. Omdat hij nooit geleerd had verdriet toe te staan, verafschuwde De Man alle geklaag en zelfmedelijden en verachtte hij mensen die hun zelfbeheersing verloren. Die kille houding heeft hem in de arbeidersbeweging parten gespeeld. Hij bekende onder partijgenoten nooit vriendschap te hebben gevoeld. Het verklaarde het gemak waarmee hij de kleine en grote wendingen in zijn politieke loopbaan heeft kunnen voltrekken. Lastige loyaliteitsconflicten bleven goeddeels uit.

Niet alleen met zijn vader kwam Rik in botsing. Fameus was het conflict dat Rik met zijn moeder uitvocht over het betalen van tramgeld aan de poetsvrouw. 'Dikke Marie', die de geur van de armoede in de kleren droeg, woonde ver weg in een buitenwijk, kwam elke dag te voet en keerde na twaalf uur arbeid ook weer te voet terug naar huis. De eis van Rik was iets ongewoons en werd als een gevaarlijk precedent beschouwd, herinnerde zijn zuster zich.<sup>17</sup> De plechtige en rijke familiédiners, de *kaffeeklatsch*, het onderwijs in het Frans, de kinderen bereikten een leeftijd waarop het hun niet ontging dat dit soort genoegens botste met de hooggestemde, strenge en sobere opvoedingsidealen. Ze verlangden naar een grotere onafhankelijkheid, wat tegen de zin was van hun vader, die zich al vlug beklaagde dat hij met drie socialistenvat opgescheept.

De legende wil dat Rik zich in zijn jongelingsjaren vooral verzette omdat zijn ouders zich blind hielden voor het sociale vraagstuk, getuige bijvoorbeeld de affaire over het tramgeld van Dikke Marie. Rik riep zelf ook weerstand op. Hij was plaagziek, soms tot wreedheid toe. Op een dag betrapte hij in de serre een kat die zich tegoed deed aan kippenpootjes. Hij pakte een geweer en 'juistlijk ze over de muur van 't koerke wou springen schoot ik ze in haren kop'. Morsdood. 'Ik heb ze met de vuillensvent meegegeven, die kwam juist voorbij [...] *Requiescat in pace*.' In hetzelfde epistel liet hij zijn moeder weten hoe hij een bedelaar die aanbelde had 'buitengezet en met de politie bedreigd. Die komt niet meer terug lijk de kat', sprak hij trots.<sup>18</sup> Tussen neus en lippen door kreeg moeder nog te horen dat 'Fons is komen vrijen tot laat in den avond'.<sup>19</sup> Yvonne, zijn jongere zuster, voelde zich erbij gelapt. Rik was onvoorspelbaar. Hij was dan wel een gevoelig kind, maar dat zijn vader hem dwong zijn gevoelens te beteugelen, sublimeerde hij in

verzet, in gesar en gemenigheid. Thuis, waar Bob en Yvonne eronder te lijden hadden, maar ook op school. De opgelegde discipline bezorgde hem niet te remmen driftaanvallen. Eén leraar was het mikpunt bij uitstek. De man dronk te veel, en dat ontnam hem in de ogen van Rik ieder gezag. Rik werd zo onhandelbaar dat hij een jaar voor het eindexamen buiten de deur werd gezet.

Naast de strijd voor Vlaamse rechten hielpen ook de rond de eeuwwisseling hoogoplopende zaak-Dreyfus en de Boerenoorlog in Zuid-Afrika hem inzicht te krijgen in wat men toen 'het sociale vraagstuk' noemde. Datzelfde deden incidenten dichterbij huis, zoals de Antwerpse drukkersstaking in 1898, met in de hoofdrol zijn oom Buschmann. Die was getrouwd met een zuster van Riks moeder en behartigde de zaak van de patroons. Hiermee kwam de onrust wederom tot in de familiekring, want oom Buschmann en Riks vader beoordeelden de toestand geheel anders dan Rik, die de zijde van de arbeiders koos. *Les Misérables* van Victor Hugo zorgde ervoor dat Rik voor het eerst tot primitieve socialistische conclusies kwam. De ontmoeting met Hugo was niet toevallig. Op vijftienjarige leeftijd las Rik, als de tijd het toeliet, gemakkelijk één boek per dag. Het bracht hem ertoe om, zoals hij in zijn *Herinneringen* noteerde, 'een regime dat gegrond was op het naast elkaar bestaan van bezittende en niet-bezittende klassen, moreel te veroordelen en een maatschappij te eisen waarin alle bezit gemeenschappelijk zou zijn'.<sup>20</sup> Hij meldde zich in mei 1902 in zijn geboortestad bij de Socialistische Jonge Wacht, waar die denkbeelden, zoals hij zijn moeder schreef, uitgroeiden tot een 'wetenschappelijk socialisme'. Hij sloot de weg naar een opleiding tot officier definitief af, een bittere nederlaag voor zijn vader. Nonkel Henri (Van Sprang), getrouwd met tante Franske, de zuster van zijn vader, nam het zo hoog op dat hij Rik verbood ooit nog een voet over de drempel van zijn huis te zetten.<sup>21</sup> Nonkel Henri was kolonel en de oprichter van de eerste vliegschool in België. Hij eindigde zijn carrière in de rang van luitenant-generaal. Wat door de ene kant van de familie als een drama werd ervaren, begroette de andere als een zege: De Van Beersen zagen hun intellectuele traditie gecontinueerd in Riks voornemen om aan de universiteit een studie te beginnen in de natuurwetenschappen, een belangstelling die hem reeds als kind tot de wildste experimenten had verleid.

## SOCIALISTISCHE JONGE WACHT

De Man was niet de enige uit de gegoede burgerij die de stap naar de sociaaldemocratie zette. Hector Denis, Emile Vandervelde, Modeste Terwagne en Jules Destrée, medeoprichters van de Belgische Werkliedenpartij, gingen hem in de jaren 1880 voor. Terwijl voor die eerste generatie gold dat de grens tussen antiklerikale, progressieve liberalen en socialisten tamelijk vaag was en de overgang naar het socialisme geen radicale breuk met het oude milieu betekende, veranderde dat na 1894.<sup>22</sup> De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht en de ontgoocheling over de slappe houding van de liberalen zorgden voor zo'n diepe kloof dat de nieuwe socialistische intellectuelen een hardere breuk met het oude milieu moesten voltrekken.<sup>23</sup> Blevende de Vanderveldes onveranderd gehecht aan een burgerlijke en luxueuze levensstijl, De Mans afkeer van pracht en praal confronteerde hem als vanzelf met dit soort partijgenoten — een bron van ergernis en twist tijdens zijn latere politieke loopbaan.

Toch was De Man niet vrij van overblijfsels uit het oude milieu. Opmerkelijk was bijvoorbeeld het paternalisme waarmee hij de 'verschoppelingen der aarde' tegemoet trad. Het kwam naar voren in wat waarschijnlijk zijn vroegste socialistische publicatie was, een wat sentimenteel exemplaar onder de titel 'Bedelen', afgedrukt in *De Klopper* van september 1902, 'orgaan der jeugd', dat volgens de onderkop 'zoo dikwijls mogelijk' verscheen. De zeventienjarige Rik wees er op de gevaren die een socialist loopt als hij zijn hart laat spreken: 'Er was een man die orgel speelde op de straat. Ik zag zijn gescheurde kleederen, zijn uitgemergeld gelaat [...]. Als door het instinkt gedreven haalde ik 5 centen uit mijn geldbuidel [...], toen eene gedachte bliksemsnel mij door den geest schoot: wie weet was hij niet een bedrieger [...] — een schurk die straks het geld zal gebruiken [...] om het op te zuipen in eene kroeg! Ik stak de vijf cent terug in mijnen zak en stapte door.' 's Avonds begaf Rik zich naar een socialistisch lokaal en stak 'het stukje in een bus van den strijdpennig dat rinkelend op den bodem viel naast de andere centen en soekes, die grove zwarte handen van nederige werklieden er hadden laten invallen. [...] 'En toen verstond ik', leerde hij de lezer, dat 'ik had gegeven voor den man die orgel speelde op de straat, en dat mijne nederige gift zou toekomen aan al degenen die bedelen [...]; die



de hand uitsteken om een weinig brood voor hun huisgezin! — opdat zij weldra meer vrijheid en genot zouden hebben en niet meer moeten... *bedelen!*<sup>24</sup>

Na de staking voor het algemeen stemrecht in 1902 was Hendrik de Man niet alleen lid maar ook meteen secretaris geworden van de Antwerpse Socialistische Jonge Wacht. Alle leiders zaten in het cachot. De BWP, bezorgd om het pact met de liberalen, had de staking maar halfhartig gesteund en beëindigd zodra ze kon. Rik nam ook nog eens de redactie van het maandblad *De Zaaier* voor zijn rekening, een extra aanwijzing dat de repressie de SJW flink had uitgedund. Het lag voor de hand dat die inspanningen een negatieve invloed hadden op zijn studieresultaten. Bijna dagelijks reisde hij met de vroegste trein in derde klasse naar Brussel, waar hij met zijn studie aan de Université libre de Bruxelles (ULB) was begonnen.<sup>25</sup> Het was een boemeltreintje dat bijna uitsluitend door arbeiders werd gebruikt en waar hij onvermoeibaar propaganda maakte en brochures uitdeelde.

Schoot er tijd over, dan besteedde hij die liever aan de studie van socialistische klassieken dan aan de voorbereiding van zijn examens. Hij zakte dan ook, tot ongenoegen van zijn ouders, die hem duidelijk maakten dat ze het plaatselijke socialistische dagblad niet meer elke morgen in de brievenbus wilden ontvangen.<sup>26</sup> Het daaropvolgende jaar (1904–1905) verhuisde hij naar Gent en schreef zich in voor een nieuwe studie, een opleiding tot bouwkundig ingenieur. Ook deze studie liet zich slecht verenigen met zijn socialistische engagement. Geleidelijk aan ging De Man een weg op die de banden met zijn oorspronkelijke omgeving wel moest doorsnijden.

Geen moeite was hem in die jaren te veel. Even blijmoedig sprak hij 's avonds voor een praktisch lege zaal nadat hij overdag de aankondiging, inclusief een enorm pak brochures, in de stromende regen had lopen verdelen. In zijn eentje, want de kameraden die hadden beloofd te helpen, lieten zich door de weersomstandigheden ontmoedigen.<sup>27</sup> Rik gaf niet op; het overkwam hem meer dan eens dat hij een tegenstander wilde overtuigen zonder te merken dat deze dronken was. Maar ook als hij voor nuchtere vrienden sprak, was hij argeloos. De een na de ander dommelde in bij het vaak te hoog gegrepen exposé. Wie wakker bleef, was zonder uitzondering lid van het bestuur en durfde niet aan de slaap toe te geven.

De Man stond in de Belgische Werkliedenpartij al snel bekend als radicaal. Edward Anseele en Emile Vandervelde bekeken hem met argusogen. De taalkwestie was een sociale kwestie en de volkstaal werd pas gelijkwaardig door het volk te verheffen. Met de natuurkundige Julius Mac Leod, met de grondlegger van het moderne Vlaamse toneel Oscar De Gruyter, met de gebroeders Picard, met de later vermaarde wetenschapshistoricus George Santon en met Irénée van der Ghinst, in de jaren dertig de spilfiguur van de Belgische afdeling van de Pan-Europese Unie, was De Man de drijvende kracht achter de Vlaamsgezinde studentenkring Ter Waarheid. De kring werd eind 1904 opgericht als een dissidente antiburgerlijke stroming binnen het te liberaal bevonden taalminnende studentengenootschap 't Zal Wel Gaan. Alle vormen van non-conformisme waren in het twintig actieveelingen tellende gezelschap vertegenwoordigd, van het vurigste Vlaams-nationalisme tot het strengste apolitieke anarchisme.<sup>28</sup> De Man ging namens Ter Waarheid in debat met Anseele over de vernederlandsing van de Gentse universiteit (1905) — ik wees al terloops op de gebeurtenis — en de 'grootte boekerij' van Ons Huis zat nokvol.

De socialistische studenten vonden bij de partijtop een luisterend oor zolang ze uit katholiek flamingantisch vaarwater bleven. De katholieken bekommerden zich niet om de sociale kwestie en reden stakingen in de wielen. Anseele spuwde er zijn gal over, maar was hij daarom anti-Vlaams? In debat met De Man bezwoer hij dat niemand hoefde te twijfelen aan 'de rechtzinnige liefde van de socialisten voor de Vlaamse zaak!'<sup>29</sup> Op zijn beurt gaf De Man Anseele te verstaan dat de studenten van Ter Waarheid allerm minst verblind waren. In het ijveren voor een Vlaamse universiteit ging het hun bovendien slechts om enkele leergangen in het Vlaams, want 'er zijn er die noodwendig in het Fransch altijd zullen blijven gegeven worden'. De Man was niet uit op een confrontatie. Hij billijkte zelfs dat Anseele zijn handtekening ont-hield aan het wetsvoorstel voor de Vlaamse universiteit van de bijna legendarische priester Adolf Daens uit het land van Aalst, want, verklaarde de twintigjarige student misprijzend, Daens was alleen uit op een 'kiesparade'.<sup>30</sup>

Eerder had ook Emile Vandervelde kennisgemaakt met het ongeduld van de jongeling. Hij protesteerde toen De Man, net een jaar lid, op het congres van de SJW in juni 1903 een militaire staking voorstelde

in geval van een 'Europeesche oorlog'. Het idee kwam uit de koker van de Nederlandse anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Ondanks Vanderveldes protest werd De Mans 'Oorlog tegen de oorlog'-motie maar nipt verworpen.<sup>31</sup> Het in Parijs verschijnende *Le Mouvement Socialiste* dat Vandervelde gunstig gezind was, stelde opgelucht vast dat 'de Jonge Wacht op eene wonderbare wijze de hoedanigheden van methode, eenheid en voorzichtigheid [toonde] die de macht uitmaken van de BWP'.<sup>32</sup>

De Man liep vóór de Wereldoorlog nog regelmatig tegen die in zijn ogen conservatief gestemde 'hoedanigheden' te hoop. Hij verzette zich tegen het liberaal-socialistische verkiezingskartel en tegen het verlangen om koste wat het kost te regeren. De Man voelde zich in die jaren een liberale anarchist, net als Herman Vos en Leo Picard, jongeren die hij van het Atheneum kende. Hun helden waren Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de schrijver en kolonist Frederik van Eeden en Henriette Roland Holst, maar ook Peter Kropotkin, Jean Grave, Tolstoj, Dostojevski en Nietzsche. Ze kochten hun lectuur bij Jan Baptist Madou, de oud-matroos die een anarchistisch boekhandeltje dreef in de Antwerpse Deurnestraat (thans Duinstraat) en het blad *Ontwaking* van zijn geestverwant Victor Ressler drukte en uitgaf.<sup>33</sup> Ze waren geen abstracte woordradicalen: eind januari 1905 betoogden ze op straat tegen de onderdrukking van de opstand (Bloedige Zondag) in Sint-Petersburg. De manifestatie eindigde voor De Man vanwege vernielingen in de gevangenis.<sup>34</sup> Hij had zijn anarchistische flirt toen al verruild voor een meer radicaal marxistische. Die liet hem vrij in zijn kritiek op het ministerialisme, maar wees de staatsmacht niet bij voorbaat als corrumperend van de hand, zoals het wat ijle anarchisme dat wel deed. Alsof hij zijn meesterproef aflegde, bewees hij in een van zijn eerste bijdragen aan de *Leipziger Volkszeitung* de marxistische kritiek op het anarchisme onder de knie te hebben.<sup>35</sup>

## MET ELVIRE LOTIGIERS NAAR DUITSLAND

Aangestoken door de Europese rebellie wakkerden de socialis-tische studenten in Gent de revolutionaire geesten aan. De Man en de filosofiestudent George Sarton en andere leden van Ter Waarheid gaven les aan arbeiders tijdens de Gentse textielstakingen in juni 1905. Ter

Waarheid onderhield bovendien contacten met een groep jonge intellectuelen in en rond de Université Nouvelle in Brussel. Op aandrang van de befaamde anarchist en geograaf Elisée Reclus combineerden zij hun studie aan de universiteit met arbeid in de fabriek. Net als in het cultuurflamingantisme ontkiemde ook in dit soort activiteiten al vroeg het zaad waaruit later bij De Man de voluntaristische fundering van het socialisme en de prominente rol van intellectuelen zouden groeien.<sup>36</sup>

De Mans propagandistische activiteiten en de verwaarlozing van zijn studie, meer nog dan de schok die zijn weigering om officier te worden gaf, moesten op den duur wel tot een verwijdering van het ouderlijke milieu leiden. In september 1905 kwam het tot een confrontatie. Rik had zich tijdens een staking van zeelieden schuldig gemaakt aan agitatie op een schip van de Red Star Line, de scheepvaartlijn van zijn vader.<sup>37</sup> De Man schikte zich erin om de familie voortaan te vrijwaren van de schande van zijn socialistische engagement: er werd afgesproken dat hij zijn studie in Duitsland zou voortzetten. Het plan was om er colleges geschiedenis, psychologie en economie te volgen. In geval van financiële nood kon hij een beroep doen op zijn vader. Pas na Riks vertrek keerde de rust in huis terug.

In 1907 verscheen in Gent de brochure *Het Tijdvak der Democratie*, een bewerking van een voordracht die De Man hield in de plaatselijke socialistische propagandaclub, kort voordat hij in september 1905 naar Leipzig vertrok.<sup>38</sup> De brochure trok de aandacht door de kritiek op de Belgische partijgenoten vanwege het streven naar een kartel met de liberalen, maar ook door het lovende voorwoord van Henriette Roland Holst, toen al de *grand lady* van de Nederlandse socialistische beweging.

De twintigjarige De Man maakte een onderscheid tussen democratische rechten en de burgerlijke parlementaire democratie. Het recht op vergadering, organisatie en propaganda verdiende het verdedigd en uitgebreid te worden. Het parlement, dat als reactie op de groei van de sociaaldemocratie steeds autocratischer werd, moest gewantrouwd worden. 'In onze strijd mag geen illusie op de toegevendheid der bourgeoisie, geen vertrouwen in de oprechtheid harer democratische gevoelens het klasseninzicht van het proletariaat komen verduisteren', aldus De Man. Hij eindigde zijn betoog tegen de 'parlementaire' verleidingen met Siegfried, de jonge held uit Wagners gelijknamige opera: '*Fort mit dem Brei! / Ich brauche Ihn nicht; / Mit Bappe schmiede ich kein Schwert!*'<sup>39</sup>

De aansporing illustreerde de radicalisering van De Man. Hij vestigde zich voorlopig in Duitsland, thuisland van de germanofiele Richard Wagner en de internationalist Karl Marx.

De Gentse periode was voor De Mans ontwikkeling van belang geweest omdat zijn socialistische overtuiging er een vaste vorm kreeg, hij er zijn anarchistische veren verloor en voor het eerst systematisch kennismaakte met het marxisme. Maar ook omdat hij er Elvire Lotigiers ontmoette, met wie hij in 1910 zou trouwen. Die ontmoeting was een extra reden tot vervreemding van zijn familie, die het niet kon verkroppen dat De Man zich ook nog eens verlaagde tot een leven met een arbeidster en de artistieke en intellectuele reputatie van de Van Beersen te grabbel gooide.

Ook andere leden van de groep Ter Waarheid lieten zich meeslepen. George Sarton werd net als De Man verliefd op een meisje uit de lagere klasse.<sup>40</sup> Ze zagen een leven voor zich van eenvoud, van afjakkeren en strijd. Ze werden naar goede socialistische traditie geheelonthouder en dachten erover om met kranten verkopen aan de fabriekspoort hun brood te verdienen. De Man gaf voor zijn idealen een comfortabel bestaan op. De romantische hang naar het volk was dan ook geen herhaling van de exercitie die zijn grootvader rond 1850 in poëtische zin maakte, en was al helemaal niet te vergelijken met de oppervlakkige folkloristische nieuwsgierigheid waarmee progressieve burgers zich in de zogenaamde lagere cultuur onderdompelden, een pittoresk curiosum waarvoor rond de eeuwwisseling belangstelling ontstond. Het ging De Man niet om zomaar een inkijkje in het proletarische bestaan. Hij zocht de symbiose met wat hij 'de Vlaamse verlossende klasse' noemde. De liefde voor Vere Lotigiers, zijn veelbezongen 'Marianne', was er het mystieke symbool van, zijn lichaamstaal, zijn kleding en spraak vormden er het uiterlijke kenmerk van.

Rik leerde de twintigjarige Vere in 1904 kennen in het café van het statige Ons Huis op de Gentse Vrijdagmarkt. Ze was, wat je noemde, een 'schone brunette'. Met haar jongste zuster bezocht ze de voor vrijzinnig doorgaande socialistische vrouwengroep. De club stond bekend als 'Nellies Kring', naar de Nederlandse socialiste Nellie Porreij-Van Kol, die de groep samen met de feministe Emilie Claeys startte, kort na de stichting van de BWP in 1885. Vere had een intelligente maar tirannieke vader, een ornamentmaker-decorateur, een autodidact en

socialist die acht kinderen opvoedde, onder wie vijf dochters. Het gezin woonde in het Rabot, de drukke rode arbeidersbuurt rond de Blaisant-vest, naar de naam van een oude Heerlijkheid, in de volksmond de 'Plezante Vest' (in het Frans: 'Rempart de Plaisance') genoemd.

Rik heeft zijn schoonvader nooit ontmoet, niet bij zijn huwelijk, zelfs niet bij de geboorte van zijn kinderen. Volgens Michel Brélaz, kenner van leven en werk van De Man, omdat hij aan één autoritaire vader genoeg had. Volgens een naoorlogse getuigenis van Veres broer omdat Rik verlangde dat ze geheel met haar familie brak.<sup>41</sup> Rik zou er aanstoot aan hebben genomen dat de Lotigiërs beneden zijn stand waren.<sup>42</sup> Een wonderlijke reactie van iemand die tegelijkertijd opsneed dat hij met een arbeidster leefde. Bevestigde het niet dat wat zijn familie motiveerde in het koesteren van haar exclusiviteit ook hem bewoog, namelijk de afkeer om met personen uit een lagere sociale klasse op voet van gelijkheid te verkeren? Dat Rik vanwege zijn liefde voor Vere door zijn familie met de nek werd aangekeken, weerhield hem er niet van ditzelfde klassensentiment tegen haar familie in stelling te brengen. Alsof hij met de vervreemding van zijn ouders en de andere leden van de familie geen vrede had en een opening zocht door zich van de Lotigiërs te distantiëren.

Vere was de slimste van de kinderen en slaagde op zestienjarige leeftijd met lof voor het naaistersexamen. Ze was een ontwikkelde jonge vrouw die vloeiend Frans sprak en schreef. Toen ze Rik leerde kennen, werkte ze als kleermaakster, thuis en voor eigen rekening en met als specialisme trouw- en avondjurken. Hulp kreeg ze van een werkster, doofstom maar vaardig met naald en draad. Strikt genomen was Vere dus niet de fabrieksarbeidster die De Man in zijn *Herinneringen* van haar maakte. Net als haar vader behoorde ze tot de stand van zelfstandige handwerkslieden, tot de lage middenklasse, waaraan heel wat minder heroïek kleefde dan aan het proletariaat.

Zo snel Vere de kans kreeg, ontvluchtte ze het ouderlijk huis om met Rik samen te leven. De gelegenheid deed zich voor toen Rik naar Leipzig vertrok. Ze stonden een vrij huwelijk voor en leefden ernaar. 'Zolang wij niet wettelijk trouwden en hij [Rik] dus zijn persoonlijke vrijheid behield, waren wij niettegenstaande geldgebrek en moeilijkheden allebei heel gelukkig.'<sup>43</sup> Vere zorgde voor het geld door als kleermaakster te werken en lessen in de Franse taal te geven. Na enige tijd lukte het

De Man om medewerker te worden van de *Leipziger Volkszeitung*, sinds 1902 onder redactie van Franz Mehring, en een bijkomend inkomen te verwerven. Dankzij Gustav Morgenstern, de feuilletonist van de krant, een oase in wat De Man in zijn *Herinneringen* 'de woestijn van het marxisme' noemde, leerde hij Goethe en de Duitse klassieken kennen en raakte hij vertrouwd met de wereld van theater en muziek.<sup>44</sup> In de zomermaanden ondernamen ze avontuurlijke reizen en lange bergwandelingen, meestal zonder gids. Dat was niet zonder gevaar, zoals die keer dwars door Tirol, van noord naar zuid. Op een bergkam gleed Vere tien tot twaalf meter naar beneden; slechts een wonder voorkwam een fatale val in de afgrond.<sup>45</sup>

Naast de liefde voor Vere en het lijdende proletariaat raakte De Man nog in een ander opzicht verstrikt in het web van de romantiek. Hij ervoer zo'n sterke ervaring van verlies, het besef dat 'tusschen wat is en wat zou moeten zijn' een afgrond gaapte, dat hij 'tegenover de actuele werkelijkheid' nog voor hij zich een beeld van een verlossende toekomst vormde, 'een schooner verleden' plaatste. 'Ik heb', zo bekende hij in zijn *Herinneringen*, 'de opstandige kracht van de traditie bevroed vóór die van de revolutie.' De actief ervaren vervreemding van, zoals hij het uitdrukte, 'het zoeken naar de waarheid die vereenigt', en de treurnis over wat daarvoor in de plaats kwam, 'het jagen naar originaliteit, die onderscheidt', maakten diepe nostalgische gevoelens los. Die gevoelens gingen bij De Man, geïnspireerd door Pol de Mont en Henri Pirennes thesis over de vorming van België, terug naar de vroege middeleeuwen, naar het tijdperk van de zo vermeende egalitaire Vlaamse samenleving en het heldendom van de Guldensporenslag (1302).

De Man zou in Leipzig een proefschrift schrijven over die tijd. Sinds de veertiende eeuw was de wereld alleen maar achteruitgegaan, een conclusie die hij in 1913 zou uitwerken in een geruchtmakend, in *Die Neue Zeit* verschenen artikel, 'Die Eigenart der belgischen Arbeiterbewegung'. In die tekst, noteerde hij in zijn *Herinneringen*, was 'de nabijheid van de geboortegrond en de levende aanwezigheid van een als het ware door het bloed overgedragen historische erfenis' voelbaar.<sup>46</sup> Dat romantische wereldbeeld lag ten grondslag aan De Mans antikapitalistische engagement. Hij keerde zich tegen de Belgische maatschappij in naam van het organisch gegroeide Vlaanderen, dat

volgens hem gekenmerkt werd door rechtstreekse en persoonlijke menselijke verhoudingen. Intuïtief leerde hij die als kind kennen in de familiale omgeving, in de relaties met de dienstmeisjes en de poetsvrouwen, maar ook met de ‘volksmensen’ in de buitenwereld, met de pachters, wakers en hoveniers gedurende de jaren die de familie’s zomers buiten doorbracht. Iedereen ging, zo beeldde hij zich in, als gelijken met elkaar om.<sup>47</sup>

Later verdiepte die mentale instelling zich nog op de universiteit en in de omgang met vrienden en verwanten, de schilders, beeldhouwers, literatoren en musici die zich tot de klassieke intelligentsia rekenden. Ze raakten rond de eeuwwisseling steeds meer in het nauw en reageerden op hun maatschappelijke terugval door aan kwalitatieve waarden — van ethische en esthetische aard — een allesoverheersend belang toe te kennen. Over geld werd niet gesproken, dat was een besmet onderwerp. Het verklaarde De Mans latere afwijzende reactie op een sociale orde waarin ‘een zoo geheel andere waardeschaal heerschte’.<sup>48</sup>

De kern van De Mans romantische engagement was, in het kort gezegd, een verzet tegen de burgerlijke maatschappij in naam van vermeende waarden uit vervlogen tijden. Het voerde hem niet zover dat hij nostalgisch een reconstructie van het verleden nastreefde. Wel stelde hij zich, bij een eerste schuchtere poging om Victor Hugo, Darwin en Marx te verzoenen, een alternatieve wereld voor, waarin iets van die oude, verdwenen idealen van gelijkheid en sociale rechtvaardigheid terug te vinden was. Hij trachtte die wereld door educatie en zedelijke verheffing voor het volk toegankelijk te maken, eerst via Ter Waarheid en de Socialistische Jonge Wacht (SJW) en vanaf 1911 in de Centrale voor Arbeidersopvoeding. Het maakte hem tot een strijdende Vlaamsgezinde socialist, geïnspireerd door de romantiek.

## KAUTSKYAANSE MARXIST

Duitsland was de geboortegrond van het marxisme. De overheersende invloed van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) in de Socialistische Internationale bracht voor de Vlaamse socialisten met zich mee dat de populariserende teksten van Karl Kautsky meestal de eerste en in vele gevallen de enige introductie waren tot het werk van Marx en Engels. Dat blijkt uit een vergelijking van het aantal



vertaalde publicaties (boeken en brochures) van Marx, Engels en Kautsky in het Nederlands. Tussen 1890 en 1940 waren de aantallen respectievelijk tien, zeven en vijftien.<sup>49</sup> *Das Kapital* was bovendien vaak alleen bekend in samenvatting, en dan nog van de hand van auteurs die Marx' magnum opus soms onvoldoende begrepen.<sup>50</sup> Ook De Man kende het werk van Marx nauwelijks. Hij baseerde zich voor een serie in *De Zaaier* over 'Marx en Zijne leer' op *De Socialisten. Personen en Stelsels*, het zesdelige werk van de Nederlander H.P.G. Quack. 'Een prachtig werk', aldus De Man, dat Marx als 'heerschzuchtig en hard' portretteerde, maar dat ook liet zien dat hij 'in ragfijnheid van ontleding' ieder van zijn partijgenoten in de schaduw stelde. Hij was het met Quack eens dat 'deze maatschappelijke periode slechts uitgedrukt [werd] door het ééne woord klassen-strijd'. Om de staat, die 'vesting der kapitalisten te overmeesteren', kwam het aan op het opofferen van de eigen wil aan de gemeenschap. 'Het zal dan blijken dat de kapitalistische periode van zelf haar eigen ondergang bewerkt. Geen revolutielawaai, oproer-getier [of] stout gesmede aanslag [...] is daarvoor nodig. De dwingende drang der wereld-geschiedenis, het noodlot, voert op natuurlijke wijze, door een immanente ontwikkelingswet, onweerstaanbaar op zijn tijd daartoe: al zij het toegegeven, dat geweld of macht de verloskundige zal wezen, die bij de geboorte der nieuwe maatschappij zijn hulp verleent.'<sup>51</sup>

Dit optimistische perspectief van een zich wetmatig voltrekkende ontwikkeling naar het socialisme was ontleend aan de toen vijftigjarige Karl Kautsky, een uit Praag afkomstige theoreticus die nauw bevriend was geweest met Friedrich Engels. De gedachte vormde de kern van het *Erfurter Partijprogramma*, het politieke missaal dat in 1891 door de Duitse SPD was vastgesteld. Het drukte, zoals Kautsky als ontwerper van het programma betoogde, de essentie van Marx' theorie uit.<sup>52</sup> Een twijfelachtige bewering, want ze ging wel erg gemakkelijk voorbij aan Marx' idee van proletarische zelfemancipatie. Kautsky onderschatte die door te stellen dat het proletariaat hooguit het tempo van de ontwikkeling beïnvloedde, maar niet de ontwikkeling zelf.<sup>53</sup>

Het weerhield De Man er niet van om zich samen met non-conformistische socialisten als Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Radek en Trotski, die net als hij medewerker waren van de *Leipziger Volkszeitung*, af te zetten tegen iedere berusting. De gebeurtenissen vroegen erom.

Stakingsgolven overspoelden in 1902 en 1903 België en Nederland, de Duitse socialisten behaalden in 1905 spectaculaire verkiezingsoverwinningen, in datzelfde jaar staakten de mijnwerkers in de Borinage en de textielarbeiders in Gent, en in januari brak in Rusland een revolutie uit. De radicale marxisten voelden de wind in de rug. De Man werd een warm pleitbezorger van de ‘Algemeene werkstaking’, de politieke massastaking volgens de methode van Rosa Luxemburg, ‘tevoorschijn geroepen’, zoals hij zei, ‘door den heldenstrijd van het Russische proletariaat’.<sup>54</sup> Hij was erbij toen de SPD op haar jaarlijkse congres in Jena (1907) het wapen aan haar tactische arsenaal toevoegde. Hij ontmoette er Kautsky en Rosa Luxemburg, Konrad Haenisch en Karl Liebknecht, een inwijding in het revolutionaire kamp die hem een overstelpend geluksgevoel bezorgde.

Het was hem ernst, bleek uit het Gentse dagblad *Vooruit*: ‘Als bloed de prijs der overwinning [...] is, dan wordt die tol betaald. “Tant pis!”’<sup>55</sup> Van pacifistische gevoelens had De Man geen last. Hij was bereid het hoogste offer te brengen om ‘aan het volk NIEUW LEVEN te schenken!’<sup>56</sup> Was het grootspraak? Voorlopig was De Man niet verder gekomen dan het vernielen van een Gentse straatlantaarn tijdens de solidariteitsdemonstratie eind januari 1905 naar aanleiding van Bloedige Zondag in Sint-Petersburg.<sup>57</sup> Zijn woorden getuigden niettemin van de wil tot verandering. In 1906–1907 richtte hij samen met Karl Liebknecht een internationaal bureau van socialistische jeugdorganisaties op om de ‘ondermijningsarbeid’ te bevorderen en te coördineren.<sup>58</sup> Hij hielp Liebknecht aan materiaal voor zijn befaamde brochure *Militarismus und Antimilitarismus*, die deze de beschuldiging van hoogverraad opleverde en een gevangenisstraf van achttien maanden.<sup>59</sup> De Mans artikelen verschenen anoniem om uitzetting te voorkomen.

Rik beëindigde zijn werk voor de Jeugdinternationale in de lente van 1908, toen het bureau naar Wenen verhuisde. De jeugdbeweging hoopte er een toleranter klimaat te vinden. Hij stortte zich met alle energie op de radicale oppositiestromingen die aan het eind van dat decennium overal in de Europese sociaaldemocratie de kop opstaken. Hij legde onder andere contact met het Nederlandse oppositieblad *De Tribune*, dat de leiding van de Nederlandse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) beschuldigde van revisionisme. Net als de Duitse theoreticus Eduard Bernstein betoogde de SDAP dat Marx’